

СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ПРОСТОРУ ЯК ФРАГМЕНТ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У статті розглянуто модель семантичних відношень у лексиці в межах семантичного поля простору, виділено мікрополя, лексико-семантичні групи, визначено зв'язки між окремими елементами мовної картини світу.

Ключові слова: *лексика, семантичне поле простору, мовна картина світу.*

В статье рассмотрена модель семантических отношений в лексике в пределах семантического поля пространства, выделены микрополя, лексико-семантические группы, определены связи между отдельными элементами языковой картины мира.

Ключевые слова: *лексика, семантическое поле пространства, языковая картина мира.*

The model of semantic relation within the bounds of semantic field of space is analyzed. The microfields and semantic groups are stated. The connections between some elements of language worldview are investigated.

Key words: *vocabulary, semantic field of space, language worldview.*

У лінгвістичних розвідках існує думка, що для вирішення комплексу питань стосовно «мовної картини світу» треба говорити про «мовну модель світу». Семантичні об'єднання слів об'єктивно існують у мові. Моделювання мови ставить на меті розкрити побудову мови.

Найбільш розповсюдженими в наш час є рівнева та польова моделі мови. Теорія рівнів була досліджена в працях Е. Бенвеніста, американських лінгвістів тощо, які пропонують виділяти чотири рівні: фонемний, морфемний, лексемний, семемний [5, с. 15]. Для нашого дослідження важливо, що теорія рівнів пов'язана з двома моментами: знаходження тих великих блоків, чи компонентів, на які розпадається система мови, з одного боку, та встановлення їх співвідношення всередині цієї системи – з іншого.

Ми поставили на меті з'ясувати структуру семантичного поля «простір» як складової частини мовної картини світу.

Виділяється декілька планів дослідження категорії простору. Один з них полягає у вивченні співвідношення логічної і мовної картини просторових уявлень (Ю.Д. Апресян, Р.П. Зорівчак, А.Н. Журинський та ін.). Другий план досліджень представлений працями, в яких простежуються системні синонімічні та антонімічні семантичні відношення (О.В. Афанасьєва, Т.Г. Линник, О.В. Кардашук тощо). Третій план репрезентують дослідження діхронічного спрямування, в яких з'ясовується історія розвитку лексем зі значенням простору (М.С. Лаврентьєва, Г.Н. Лукіна, К.П. Смоліна та ін.).

Отже, актуальність теми визначається тим, що до цього часу не з'ясовано питання про статус концепту «простір», його семантичне наповнення та системні відношення всередині семантичного об'єднання (семантичні поля).

Основні параметри загальної схеми моделі складають відношення, які визначаються категоріями пізнання й сферами буття. Наповнення моделі, з'ясування інших видів відношень у лексичній семантиці відбувається через розкриття змісту категорій пізнання й багатоплановості сфер буття.

Категорії пізнання – це широкі, фундаментальні поняття, це уявлення людини про середовище, у якому вона існує. У філософській та лінгвістичній літературі визначають такі категорії буття: простір, час, рух, якість, кількість, відношення тощо. Кількість може бути різною (В. Морковкін визначає сім категорій, Ю. Караулов – дев'ять [3, с. 25]), але в усіх класифікаціях присутня категорія «простір». Простір – це сукупність відношень, що означають: 1) координату співіснуючих об'єктів; 2) їх розташування відносно один одного; 3) порядок розташування одночасно співіснуючих об'єктів; 4) характеристика місця розташування об'єктів; 5) напрям [2, с. 4].

Основні моменти змісту категорії простору – це загальні, досить широкі поняття. Вони конкретизуються в більш вузьких поняттях, предметах і явищах дійсності та фіксуються у філософських, енциклопедичних словниках, у класифікаційних схемах ідеографічних словників, у спеціальних та лінгвістичних розвідках, які присвячено дослідженню окремих груп слів.

Дані цих джерел допомагають подальшому розкриттю змісту категорії простору [6, с. 7].

Описуючи зміст семем з елементом «простір» ставимо на меті перевірити можливість компонентного аналізу досить великої групи лексичних одиниць, яка вичленовується із семантичного континууму з деякими труднощами.

Встановлення елементів змісту «простір» було почато з розгляду словникових формулювань відібраних семем: «який постійно перебуває, живе...», «той, що має форму півкола», «той, що знаходиться всередині чого-небудь», «кулеподібний, кулевидний», «який діє, відбувається на земній поверхні», «який займає великий простір», «який має велику довжину», «який не виходить за певні межі». Тільки на основі словникових формулювань, як з'ясувалося, важко встановити зв'язки сем. Тому був використаний метод зіставлення семем, логічний аналіз тощо. За системного опису лексики в сучасному мовознавстві все частіше застосовується методика семантичного поля, що, крім відношень елементів лексико-семантичної групи, передбачає також просторову організацію тих чи інших сфер лексики, позиційні відношення лексичних елементів у структурі семантичного поля тощо.

Застосування компонентного аналізу при дослідженні семантичних полів дозволило розкрити динаміку змістових взаємовідношень усередині польової структури.

Пропонуємо розглянути деякі особливості різнорівневих засобів мовної репрезентації категорії простору. Простір є одним з найважливіших параметрів матеріального світу. У зв'язку з антропоцентричним характером мислення й мови, простір визначається в мовленнєвій діяльності як загальне поняття локума (місця), в межах якого здійснюється наше буття, а потім і як деякого просторового орієнтира, стосовно якого визначається місцезнаходження, місцерозташування предметів.

Семантичні поля структурно й семантично об'єднуються у вищі одиниці системної організації лексики, а саме: у макрополя, з яких складається вся лексична система мови. Організуючим центром макрополя (лексико-граматичного семантичного поля) стає те ядро поля, яке має найбільш узагальнену семантику, тобто значення «простір». Мікрополе (МП) в структурі лексико-граматичного семантичного макрополя являє собою змістовий, логічний підклас лексико-семантичного поля однієї частини мови. Мікрополе відрізняється від лексико-граматичного поля об'ємом змісту: сума об'ємів змісту мікрополів, що входять до складу лексико-граматичного семантичного поля (ЛГСП), у їх взаємодії дає загальний об'єм змісту останнього [1, с. 56].

Так, до складу ЛГСП «простір» входять такі мікрополя: об'єднання мікрополів прикметників української мови зі значенням простору, дієслів, іменників тощо.

Лексико-граматичне семантичне мікрополе прикметників української мови зі значенням простору ЛГСП-1 складають такі мікрополя з відповідними лексико-семантичними групами (ЛСГ):

МП-1 «Протяжність»: ЛСГ-1 «у довжину» – довгий-1 (цифра позначає значення, зафіксоване у Словнику), далекий-2, близький-2; ЛСГ-2 «у ширину» – широкий-1, вузький-1, розлогий-1; ЛСГ-3 «за висотою» – високий-1, низький-1, низовий-2; ЛСГ-4 «у глибину» – глибокий-1, мілкий-1, бездонний-2; ЛСГ-5 «за багатьма параметрами» – великий-1, маленький-1, мініатюрний-1; ЛСГ-6 «протяжність у конкретних одиницях» – двометровий-1, метровий-1, семибільний-1; ЛСГ-7 – товстий-1, тонкий-1, волосний-1;

МП-2 «Локація»: ЛСГ-1 «у певному просторі» – далекий-1, близький-1, локальний-1; ЛСГ-2 «у різних частинах ряду» – кінцевий-1, останній-1, сусідній-1; ЛСГ-3 «у куті» – кутовий-1, закутний-3; ЛСГ-4 «у напрямі» – косий-1, паралельний-1, горизонтальний-1; ЛСГ-5 «відносно поверхні / глибини» низинний-1, підводний-1, наземний-1; ЛСГ-6 «відносно частин світу» – південний-1, східний-1, полярний-1; ЛСГ-7 «відносно сфер буття» – небесний-1, болотний-1, водняний-1;

МП-3 «Особливості простору»: ЛСГ-1 «членування простору» – протилежний-3, лінійний-3, перетятий-2; ЛСГ-2 «зайнятий / вільний простір» – чистий-6, обмежений-1, відкритий-4; ЛСГ-3 «замкнений / незамкнений» – закритий-3, герметичний-1, безмежний-1; ЛСГ-4 «характер поверхні» – рівний-1, спадистий-1, гористий-1;

МП-4 «Форма»: ЛСГ-1 «складний за формою» – звивистий-1, кручений-1, ромбічний-1; ЛСГ-2 «без форми» – аморфний-2, безформний-1; ЛСГ-3 «круглий» – овальний-1, дугоподібний-1, округлий-1; ЛСГ-4 «форма конуса» – конусний-1, конічний-1, конусоподібний-1; ЛСГ-5 «прямий / кривий» – горбатий-1, прямий-1, круглий-1; ЛСГ-6 «тупий / гострий» – гострий-1, гостроверхий-1; ЛСГ-7 «різної форми» – шишкоподібний-1, грушовидний-2, вилоподібний-1.

Лексико-граматичне семантичне поле-2 (ЛГСП-2) становлять дієслова, які в мовній свідомості людини узагальнюються в двох типах значень: статичної локалізованості й динамічної локалізованості об'єктів стосовно один одного:

МП-1 «Недиференційоване щодо простору положення» (знаходиться, перебувати);

МП-2 «Просторове положення» (стояти, сидіти, лежати, висіти);

МП-3 «Каузативне й автокаузативне просторове положення» (покласти, посадити);

МП-4 «Переміщення в одному напрямку» (ввійти, вийти, перелетіти, внести, перенести);

МП-5 «Локалізований рух об'єктів» (ворухнутися, вертатися, нахилитися).

Серед іменників просторової семантики (ЛГСП-3) первинне просторове значення мають іменники абстрактної семантики – *простір, місце, розташування, напрям* тощо. Саме вони

репрезентують видосеми першого порядку, а слово **простір** – родосему, і становлять ядро лексико-граматичного семантичного поля «простір», і це дозволяє вважати ці слова метасловами.

До ЛГСП-3 входять такі МП:

МП-1 «Протяжність у просторі» (довжина-1, дорога-1, широкий-1,2);

МП-2 «Напрямок у просторі» (дорога-3, лінія-1,2)

МП-3 «Обмежений простір» (ліс-1, стіна-1, суша-1, фрагмент-1, лінія-4);

МП-4 «Розташування у просторі» (ядро-1, периферія-1);

МП-5 «Локалізація у просторі» (дорога-2, ліжка-2, кімната-1, лазня-1, домовина-2);

МП-6 «Характер поверхні» (ландшафт-1,3; долина-1, цілина-1).

У результаті дальшого членування мікрополів виділяються тематичні і лексико-семантичні групи, синонімічні ряди, антонімічні протиставлення. Перевагою такої парадигми є, по-перше, виділення всіх видів семантичних об'єднань слів (полів, груп тощо), по-друге, наявність «точки відліку» – ідеографічних відношень, що можуть бути покладені в основу всієї сукупності відношень між значеннями слів, по-третє, уточнення критерію виділення семантичного поля, лексико-семантичних груп.

Внутрішня структура поля може бути описана в двох аспектах – статичному й динамічному. Статичне уявлення структури поля пов'язане з визначенням ядра, периферії та їх конкретною характеристикою. Виявлення зв'язків і відношень, що виникають між одиницями поля, складає динамічний аспект вивчення цього явища мовної дійсності.

При дослідженні окремих фрагментів лексико-семантичної системи (семантичне поле – СП, мікрополе – МП, лексико-семантична група – ЛСГ) встановлено, що кожен такий фрагмент не існує окремо, а обов'язково пов'язаний з іншими. Тому ті семи, які складають ядро одного поля, входять до периферії іншого поля. Таким чином, можна відзначити самостійність значення поля, підсистеми, з одного боку, і залежність окремого від системи – з іншого. Системність полягає не стільки у поділі предметів на їх елементи, скільки в поєднанні їх в одне ціле.

Семантичні відношення в лексиці характеризуються дифузністю, відсутністю різких переходів від однієї лексико-семантичної групи до іншої, між мікрополями та семантичними полями взагалі. Так семемами, що складають структуру СП «простір», різні за своєю специфікою: семемами, що входять до складу лексеми, похідні семемами. Найсуттєвішою рисою семантичної структури лексеми є мотивованість семем у цій структурі. Під мотивацією розуміємо, за словами Є. Куриловича [4, с. 453], входження певної лексичної одиниці до системи, з'ясування властивостей, за допомогою яких її можна порівняти з іншими одиницями системи.

Під семемною мотивацією розуміється наслідування певною семемою семантики іншої семемами того ж слова. Внутрішньослівна мотивація може здійснюватися на базі основного значення, а також на базі неосновних значень цього ж слова, тобто виникає дериват з новим значенням (при цьому використовується існуюча звукова оболонка). У всіх випадках встановлення відношень між семемами, входження семемами до певного поля, групи потрібно, на наш погляд, враховувати зв'язок цієї семемами з іншими в лексемі. Аналіз структури лексеми (під лексемою розуміємо багатозначне слово) необхідний для того, щоб у ході подальшого розгляду мовного матеріалу показати, як мікроструктура лексеми співвідноситься зі структурою семантичного поля, довести, що структура лексеми є детермінантом окремої семемами, яка входить до її складу.

Специфіка семантичних полів (семантичних парадигм), які формуються семемами багатозначних слів, полягає в тому, що вони співвідносяться з однією лексемою як одиницею плану вираження, проте через засоби плану вираження виявляються диференційованими окремі значення полісемантичного слова.

Отже, внутрішня організація семантичного поля формується на підставі: 1) ієрархії сем у предметно-логічній частині семемами, тобто змістових відношень, визначених за допомогою компонентного аналізу; 2) внутрішньої лексемної мотивованості семем; 3) аналізу семантичних відношень між семемами як одиницями структури семантичного поля. Розглядаючи структури найчастотніших лексем, семемами яких входять до СП «простір», вдалося розв'язати такі завдання: 1) визначити типи семантичної організації лексем із родосемою «простір»; 2) встановити, яким чином лексеми як мікроструктури входять до структури СП або ЛСГ, якщо структуру СП становлять семемами; 3) проаналізувати, до якої частини семантичної парадигми (ядра чи периферії) тяжіють семемами СП «простір».

За організацією мікроструктури визначено два типи лексем. Перший тип (**глибокий, широкий, крутий, високий, великий, маленький** тощо) має ієрархічну будову та мотиваційні відношення. Складні зв'язки виявляються між окремими семемами, що робить їх цілісною структурою, яка може детермінувати окремі семемами, що входять до різних семантичних полів, груп тощо.

Другий тип (**останній, рівний, кривий**) становить собою особливий тип мотиваційних відношень, при якому всі семемами лексеми входять до ядерної семемами, і це також забезпечує цілісність мікроструктури лексем. Для зручності опису й аналізу мовного матеріалу в кожній семемі лексем прикметників визначені на основі видосемии (В 1) ядерні семемами, тим самим підтверджено думку, що структурні утворення (СП, МП, ЛСГ), а також і семемами мають ієрархічну будову, ядерні та периферійні зони.

Ядерними семами називаються мінімальні компоненти, які поняттєво, на рівні сем, співвідносяться з головними категоріями системи універсальних засобів відношення людини до світу – простору, часу, кількості, якості або ж їх основних комбінацій («інтенсивність», «вік» тощо) і є диференційними ознаками семем.

Мотивація як явище, що вводить мовну одиницю в систему, ускладнює розуміння внутрішньої структури семантичного поля і його зовнішніх зв'язків з іншими полями. Це стосується передусім семемної мотивації багатозначного слова.

Таким чином, введення моделі семантичних відношень, заснованої на ієрархії сем предметно-логічної частини семем, дозволила, на нашу думку, вирішити ряд теоретичних і практичних завдань, зокрема описати лексико-граматичне семантичне поле з урахуванням усіх семантичних відношень усередині об'єднання, провести компонентний аналіз слів української мови, що дозволило відтворити складну структуру, побудовану на ієрархії сем, і в такий спосіб підійти до вирішення проблеми формалізації змістового боку мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт; [пер. с нем. Г.В. Рамишвили]. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
2. Кардашук О.В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв'язки: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / О.В. Кардашук. – Кіровоград, 1998. – 18 с.
3. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Прогресс, 1970. – 289 с.
4. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Наука, 1962. – 456 с.
5. Соколовська Ж.П. Модель семантичних відношень у лексиці // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 34-37.
6. Шігарева М.О. Роль мовної картини світу в соціальному пізнанні: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / М.О. Шігарева. – Львів, 1996. – 18 с.

Рецензенти: д.філол.н., професор Дубова О.А.,
д.філол.н., професор Мацюк Г.П.

© Кардашук О.В., 2009

Надійшла до редколегії 16.03.2009 р.